

RAZLOZI IZBJEGLIŠTVA, SLOM I NADA: HRVATSKE I BOSANSKO-HERCEGOVAČKE IZBJEGLICE

MILAN MESIĆ
Filozofski fakultet u Zagrebu
e-mail: mmesic@filozof.ffzg.hr

UDK: 314.745.22(497.5)
Prethodno priopćenje
Primljeno: 12. prosinca 1994.

U radu je iznijet manji dio rezultata anketnog ispitivanja hrvatskih raseljenih osoba u Hrvatskoj, hrvatskih izbjeglica u Mađarskoj i Njemačkoj, te bosansko-hercegovačkih izbjeglica u navedene tri zemlje. Analizirani su odgovori na pitanja o razlozima izbjeglištva odnosno raseljenskištva, te o psihičkom stanju ispitanika i o njihovom stavu spram budućnosti. Anketiranja su provedena u okviru međunarodnog projekta Izgledi povratka i reintegracije hrvatskih i bosansko-hercegovačkih izbjeglica na ukupnom uzorku od 1247 ispitanika.*

Procijenjen je relativni udio različitih kategorija izbjeglica s obzirom na razloge izbjeglištva. Tako je vjerojatno svaki deseti odrasli bosansko-hercegovački izbjeglica (a nešto rjeđe hrvatski) iskusio neki od koncentracijskih logora ili zatvora. Na drugom kraju skale izbjegličkog stradanja nalazi se također približno desetina anticipirajućih izbjeglica, koji su napustili svoje domove prije stvarne opasnosti. Izrazitu većinu čine ratne izbjeglice u užem smislu.

Češće nego svaki drugi ispitanik pomiren je sa situacijom. Ostali su ravnomjerno podijeljeni u dvije krajnje skupine: umjerenih optimista glede budućnosti i psihički potpuno slomljenih ljudi.

Ključne riječi: IZBJEGLICE, RASELJENA OSOBA, RAZLOZI IZBJEGLIŠTVA, PSIHIČKO STANJE, BUDUĆNOST

Uvod

Ovim člankom počinjemo izvješćivati našu znanstvenu i širu javnost o rezultatima međunarodnoga istraživačkog projekta *Izgledi povratka i reintegracije hrvatskih i bosansko-hercegovačkih izbjeglica*¹. Za idući broj *Revije za sociologiju* predviđeni dio izvješća odnosi se na materijalne i socijalno-psihološke probleme ljudi u izbjeglištvu.

Empirijsko istraživanje sastojalo se od terenskog anketiranja hrvatskih raseljenih osoba² u Hrvatskoj, hrvatskih izbjeglica u Mađarskoj i Njemačkoj, te bosansko-hercegovačkih izb-

* Ovaj rad je potpomognut od the Research Support Scheme of the Open Society Institute, Grant No. 793/93. Suradnicima na projektu Katrin Backer (Njemačka), János Gyuroku (Mađarska) i Pavlu Jonjiću zahvaljujem i ovom prilikom na suradnji.

¹ Parcijalne i necjelovite rezultate ovog istraživanja iznio sam na znanstvenom skupu *Zanat sociologa* (Zagreb 8-9. 4. 1994.), u referatu "Izbjeglice iz Bosne i Hercegovine i pitanja povratka". Dio cjelovitih nalaza, temeljenih na produbljenim intervjuima, koji se odnose na koncept tipologije izbjeglištva, prezentiran je na 13. svjetskom kongresu sociologa u Bielefeldu (18.-23. 7. 1994.) u referatu "Types of Refugees - Croatian and Bosnian-Herzegovian Experiences".

² Ovdje koristimo stručnu terminologiju po kojoj se termin izbjeglica, u užem smislu prema ženevskoj konvenciji, odnosi na prisilno raseljene osobe koje se nalaze izvan svoje zemlje, a u širem smislu na sve prisilne migrante - vanjske i unutarnje izbjeglice. Ovi potonji - unutarnje izbjeglice - u međunarodnoj službenoj terminologiji označavaju se kao raseljene osobe ili raseljenici (*displaced persons*). To i mi prihvaćamo, tim više što smo već prije ukazivali na neprimjerenost općeg pojma *prognanici* za sve hrvatske raseljene osobe. Za nas su prognanici jedna od kategorija ili tipova kako raseljenih osoba tako i izbjeglica u užem smislu, koji se može primijeniti jednako na hrvatske kao i na bosansko-hercegovačke vanjske i unutarnje izbjeglice. Objašnjenje terminologije vidi u knjizi M. Mesić (1993) *Osjetljivi i ljuti ljudi, hrvatske izbjeglice i prognanici*. Zagreb: Ured za prognanike i izbjeglice / Institut za migracije, str. 18-19.

jeglica u sve tri zemlje. Anketne upitnike radili smo po uzoru na upitnik za potrebe prvoga sociološkog istraživanja problematike izbjeglica odnosno raseljenih osoba u nas, provedenoga početkom 1992.³ Dio pitanja je ponovljen, što omogućuje međusobnu usporedbu rezultata oba istraživanja.

Anketirali smo dvije glavne skupine ispitanika - hrvatske raseljenike i bosansko-hercegovačke izbjeglice u Hrvatskoj, te njihove dvije podskupine - hrvatske i bosansko-hercegovačke izbjeglice u Mađarskoj i Njemačkoj pa smo koncipirali dva posebna i dva izvedena upitnika. Jedan upitnik bio je namijenjen bosansko-hercegovačkim izbjeglicama u Hrvatskoj i iz njega je izveden upitnik za njihove sunarodnjake u izbjeglištvu u Mađarskoj i Njemačkoj. Na drugi su odgovarale raseljene osobe u Hrvatskoj, a s manjim izmjenama i hrvatske izbjeglice u Mađarskoj i Njemačkoj. Jezgro pitanja bilo je zajedničko za oba posebna upitnika i njihove podvarijante. To su ponajprije baterije pitanja o razlozima izbjeglištva i izgledima povratka, te skala etničke distance. Glavne razlike između dva temeljna upitnika tiču se skale stavova. U upitniku za bosansko-hercegovačke izbjeglice konstruirana je skala stavova glede budućnosti Bosne i Hercegovine, a u upitniku za hrvatske raseljenike i izbjeglice ponovljena je skala stavova o pitanju budućeg položaja Srba u Hrvatskoj.

Anketiranja smo započeli u kolovozu 1993. na području Zadra. Glavninu anketiranja u Hrvatskoj proveli smo tijekom jeseni 1993., a manji dio i kasnije. Ispitanike smo tražili na onim mjestima u Hrvatskoj gdje su smješteni u većem broju: Zadar, Zagreb, Nova Gradiška, Varaždin, Kutina, Čepin (Osijek), Karlovac, Andrijevi (Slavonski Brod), Rijeka i Pula. U manjem raseljeničkom ili izbjegličkom naselju anketirali smo gotovo sve odrasle raseljene osobe i izbjeglice, a u većem naselju slučajnim bismo odabirom anketirali dovoljno veliki poduzorak koji reprezentira to naselje i dopušta zasebnu statističku obradu. Pritom smo vodili računa da svaki poduzorak obuhvati približno reprezentativne kvote ispitanika s obzirom na spol, školsku spremu, dob i drugo, ako smo o tome mogli dobiti potrebne obavijesti od uprave naselja.

Kako raseljeničko, a osobito izbjegličko tijelo u Hrvatskoj stalno fluktuiraju, to variraju njihova socijalna struktura i obilježja. Teško je preciznije odrediti reprezentativnost uzorka glede pojedinih nezavisnih varijabli u našem istraživanju, tim više što je samo ispitivanje potrajalo relativno dulje vrijeme. Istovremeno metodologija službenih popisa hrvatskih raseljenika i izbjeglica te bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Hrvatskoj samo djelomično korespondira našoj podjeli ispitanika spram njihovih socijalnih i drugih obilježja⁴. Barem za dio obilježja ukupne populacije raseljenika i izbjeglica u Hrvatskoj naš uzorak funkcionira kao kvotni. To se ponajprije odnosi na podjelu između prognanika i izbjeglica i spolnu strukturu, a uvjetno i na dobnu strukturu, školsku spremu i neka druga obilježja.

Za Mađarsku i Njemačku planirali smo manje nereprezentativne uzorke, koji ipak mogu dati stanovite indikativne nalaze. Plan od 100 hrvatskih i 100 bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Mađarskoj je praktički ostvaren. Štoviše, ovaj je uzorak u stanovitoj mjeri reprezentativan za Mohačku županiju. Anketirali smo izbjeglice smještene u izbjegličkom kampu u Nagyatadu⁵, u privatnom smještaju u Mohaču, Pečuhu, te u nekoliko manjih naselja ove županije.

³ Integralni izvještaj u knjizi *Osjetljivi i ljuti ljudi, hrvatske izbjeglice i prognanici*.

⁴ **Popis i preregistracija prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj 1994, Prvo izvješće**, Zagreb: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, 1994. Naš se uzorak najviše udaljava od opće populacije koju ispitujemo po njihovom smještajnom statusu. Popis je ustanovio da je tek 22% hrvatskih raseljenika i bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Hrvatskoj u organiziranom smještaju, a svi ostali u različitim vrstama privatnog smještaja. Do ove distorzije uzorka nije dakako došlo zbog našeg nepoznavanja ili ignorancije spram ove važne razlike u položaju naših ispitanika. Naprotiv, nastojali smo uključiti u ispitivanje što veći broj ispitanika u privatnom smještaju. No, kako su naša sredstva a onda i moguć broj anketara na različitim mjestima bili ograničeni, to smo radi većeg uzorka morali većinu ispitanika potražiti tamo gdje su koncentrirani - u različitim objektima organiziranog smještaja.

⁵ Na žalost, nismo nikako mogli ishoditi službeno dopuštenje od Ureda za izbjeglice pri mađarskoj Vladi za ulazak u izbjeglički kamp u Nagyatadu (ili neki drugi). Zahvaljujući aktivistima International rescue Committee u tom gradu

U Njemačkoj plan nije u cjelosti ostvaren, posebice u odnosu na hrvatske izbjeglice. Ispitivanja smo, naime, provodili uglavnom u kampovima istočnog Berlina (**Heime**)⁶ i za vrijeme ispitivanja ustanovili da su hrvatske izbjeglice uglavnom u privatnom smještaju. Po modelu "snow ball" došli smo do stanovitog broja i tih ispitanika, ali nismo uspjeli ispuniti uzorak. Manju skupinu ispitanika anketirali smo u bolnici u Wittstoku (AWO Zentrum).

Prije prelaska na analizu razloga izbjeglištva i ocjene ispitanika o vlastitom psihičkom stanju i stavu spram budućnosti, prikazat ćemo strukturu ukupnog uzorka ili naduzorka po osnovnim obilježjima ispitanika.

Struktura ukupnog uzorka po obilježjima ispitanika

Ukupno je anketirano 1247 ispitanika, od čega:

- 1) 465 bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Hrvatskoj
- 2) 463 raseljenih osoba (prognanika) u Hrvatskoj
- 3) 192 izbjeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine u Mađarskoj
- 4) 127 izbjeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine u Njemačkoj

spol:

M = 535 (42.9)* Ž = 712 (57.1)

* postoci

dob:

- 1) 18-30 = 347 (27.8)
- 2) 31-50 = 511 (41.0)
- 3) 51- = 389 (31.2)

škola:

- 1) bez škole i nezavršena osnovna = 268 (21.5)
- 2) završena osmogodišnja = 336 (26.9)
- 3) srednja i zanatska = 440 (35.2)
- 4) učenici i studenti = 96 (7.7)
- 5) viša i visoka = 108 (8.7)

zanimanje:

- 1) poljoprivrednik = 110 (8.8)
- 2) radnik = 363 (29.1)
- 3) domaćica = 285 (22.9)
- 4) nezaposlen = 65 (5.2)
- 5) službenik = 194 (15.6)
- 6) student 123 (9.9)
- 7) umirovljenik = 106 (8.5)

naselje:

- 1) grad = 540 (43.3)
- 2) selo = 706 (56.7)

anketirali smo manji broj izbjeglica prigodom njihova izlaska izvan ograđenog prostora bivših vojarni, sada pretvorenih u izbjegličko naselje.

⁶ Nekoliko kampova u nadležnosti je *Internationaler Bund für Sozialarbeit übergangwohnheim Weissensee*, a drugima upravlja *SORAT gmbH*.

razdvajanje od doma:

- 1) 1991 = 590 (47.3)
- 2) prva polovina 1992 = 347 (27.8)
- 3) druga polovina 1992 = 183 (14.7)
- 4) 1993 = 39 (3.1)

vrijeme u izbjeglištvu:

- 1) do 3 mjeseca = 176 (14.1)
- 2) od 3 mjeseca do godinu dana = 440 (35.3)
- 3) preko godine dana = 632 (50.6)

smještaj:

- 1) organizirani = 880 (70.5)
- 2) privatni = 368 (29.5)

nacionalni identitet:

- 1) Hrvati = 875 (70.1)
- 2) Srbi = 15 (1.2)
- 3) Muslimani/Bošnjaci = 315 (25.2)
- 4) ostali = 43 (3.4)

vjera:

- 1) katolici = 838 (67.1)
- 2) pravoslavci = 9 (0.7)
- 3) muslimani = 217 (17.4)
- 4) ostalo = 5 (0.4)
- 5) ateisti = 179 (14.3)

Bitne razlike u socijalnim obilježjima hrvatskih i bosansko-hercegovačkih izbjeglica (ne samo po nacionalnom i vjerskom identitetu) te različita politička situacija i perspektiva u dvije zemlje zahtijevali su dva zapravo zasebna uzorka ispitanika. Prvi temeljni uzorak (TU1) reprezentira bosansko-hercegovačko izbjegličko tijelo u Hrvatskoj i proširuje se na podskupinu bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Mađarskoj i Njemačkoj. Drugi (TU2) čine hrvatske raseljene osobe, a hrvatske izbjeglice u Mađarskoj i Njemačkoj predstavljene su u njegovom poduzorku. Pritom se mora voditi računa o nejednakim vjerojatnoćama reprezentativnosti dvaju osnovnih uzoraka spram njihovih poduzoraka i ukupnog uzorka. Uopćavanje rezultata metodološki je uvelike opravdano za same glavne uzorke, a može biti tek uvjetno indikativno za poduzorke i naduzorak. Ovdje analiziramo ponajprije rezultate na razini ukupnog uzorka i skrećemo pozornost na rezultate temeljnih uzoraka samo ako je statistički indicirana bitna razlika među njima ili zbog usporedbe s prvim istraživanjem. Kada je riječ o križanjima odgovora s pojedinim obilježjima ispitanika, bavimo se samo onima čija je značajnost na razini od jedan posto utvrđena hi-kvadrat testom.

Za puno razumijevanje odgovora ispitanika na naše upitnike valja podsjetiti na razliku u strukturi njihovih osnovnih obilježja u glavnim uzorcima.

Uzorak hrvatskih raseljenika

N = 463

spol:

M = 212 (45.8)
 Ž = 251 (54.2)

dob:

- 1) 18-30 = 123 (26.6)
- 2) 31-50 = 176 (38.0)
- 3) 51- = 164 (35.4)

škola:

- 1) bez škole i nedovršena osnovna = 108 (23.3)
- 2) osmogodišnja = 148 (32.0)
- 3) srednja i zanatska = 160 (34.6)
- 4) đaci i studenti = 26 (5.6)
- 5) viša i visoka = 21 (4.5)

zanimanje:

- 1) poljoprivrednik = 60 (13.0)
- 2) radnik = 160 (34.6)
- 3) domaćica = 91 (19.7)
- 4) nezaposlen = 25 (5.4)
- 5) službenik i slično = 50 (10.8)
- 6) student, učenik = 36 (7.8)
- 7) umirovljenik = 41 (8.9)

naselje:

- 1) grad = 110 (23.8)
- 2) selo = 353 (76.2)

posjedovanje zemlje:

- 1) osobno posjeduje = 229 (49.5)
- 2) roditelji posjeduju = 82 (17.7)
- 3) ne posjeduje = 152 (32.8)

razdvojenost od doma:

- 1) od 1991 = 437 (94.4)
- 2) od 1992 = 26 (5.6)

boravak na mjestu ispitivanja:

- 1) do tri mjeseca = 24 (5.2)
- 2) od tri mjeseca do godine dana = 186 (40.2)
- 3) preko godine dana = 253 (54.6)

sadašnji smještaj:

- 1) organizirani = 399 (86.1)
- 2) privatni = 64 (13.9)

regija podrijetla:

- 1) Dalmacija = 138 (30.0)
- 2) Kordun = 60 (13.0)
- 3) Banovina = 41 (8.9)
- 4) zapadna Slavonija = 56 (12.2)
- 5) istočna Slavonija = 165 (35.9)

nacionalni identitet:

- 1) Hrvati = 435 (94.0)
- 2) Srbi = 6 (1.3)
- 3) Muslimani = 5 (1.1)
- 4) Ostali = 17 (3.7)

vjera:

- 1) katolici = 427 (92.2)
- 2) pravoslavci = 4 (0.9)
- 3) ostali = 5 (1.1)
- 4) ateisti = 27 (5.8)

Uzorak bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Hrvatskoj

N = 465

spol:

M = 162 (34.8)
Ž = 303 (65.2)

dob:

- 1) 18-30 = 116 (24.9)
- 2) 31-50 = 188 (40.4)
- 3) 51- = 161 (34.6)

škola:

- 1) bez škole i nezavršena osnovna = 129 (27.7)
- 2) osmogodišnja = 125 (26.9)
- 3) srednja i zanatska = 138 (29.7)
- 4) studenti i učenici = 35 (7.5)
- 5) viša i visoka = 38 (8.2)

zanimanje:

- 1) poljoprivrednik = 33 (7.1)
- 2) radnik = 124 (26.7)
- 3) domaćica = 139 (29.9)
- 4) nezaposlen = 16 (3.4)
- 5) službenik = 63 (13.5)
- 6) studenti i učenici = 45 (9.7)
- 7) umirovljenik = 45 (9.7)

naselje:

- 1) grad = 208 (44.9)
- 2) selo = 255 (55.1)

razdvajanje od doma:

- 1) 1991 = 29 (6.2)
- 2) prva polovina 1992 = 237 (51.0)
- 3) druga polovina 1992 = 133 (28.6)
- 4) prva polovina 1993 = 40 (8.6)
- 5) druga polovina 1993 = 26 (5.6)

boravak u mjestu ispitivanja:

- 1) do tri mjeseca = 102 (21.9)
- 2) od tri mjeseca do godinu dana = 178 (38.3)
- 3) preko godinu dana = 1888 (39.8)

sadašnji smještaj:

- 1) organizirani = 317 (68.1)
- 2) privatni = 148 (31.9)

nacionalni identitet:

- 1) Hrvati = 288 (61.9)
- 2) Srbi = 4 (0.9)
- 3) Muslimani/Bošnjaci = 170 (36.6)
- 4) ostali = 3 (0.6)

vjera:

- 1) katolici = 276 (59.4)
- 2) pravoslavci = 2 (0.49)
- 3) muslimani = 136 (29.2)
- 4) ateisti = 51 (11.0)

regija podrijetla:

- 1) Hercegovina = 32 (6.9)
- 2) srednja Bosna = 126 (27.1)
- 3) bosanska Posavina = 202 (43.4)
- 4) zapadna Bosna = 91 (19.6)
- 5) istočna Bosna = 14 (3.0)

Razlozi izbjeglištva

Izbjeglička ili raseljenička problematika započinje razlozima zbog kojih su izbjeglice i raseljenici nedobrovoljno odvojeni od svojih domova i dotadašnjih prebivališta. Predizbjeglička iskustva, odnosno razlozi izbjeglištva, imaju i trajni utjecaj na spremnost na povratak. Ovdje analiziramo odgovore na jedno od ključnih pitanja iz našeg upitnika: **Koji je bio neposredni razlog da ste morali napustiti svoj dom?**

Već je sama formulacija ovog pitanja zadavala poteškoće. U prijašnjem istraživanju pitanje je glasilo: Zbog čega ste pobjegli iz svog doma i mjesta stanovanja? Htjeli smo istaknuti razumljivu činjenicu da se u izbjeglištvu ne nalaze dobrovoljno, da su **prisilno** odvojeni od svojih kuća i prebivališta, te da nas zanima **kako** su postali izbjeglice ili raseljenici. Dio naših ispitanika bio je povrijeđen konotacijom koju pojam **bježanja** od kuće ima u hrvatskom jeziku i kulturi, a neki su otvoreno prosvjedovali. To su bili ponajprije oni koji su, najčešće kao civili, doslovno **prognani iz svojih kuća**, ili su pak **uhvaćeni** u njima i zatvoreni u različite oblike koncentracijskih logora, da bi sretniji među njima bili pušteni ili razmijenjeni za ratne zarobljenike.

S druge strane, ima onih koji su baš željeli pobjeći iz svojih mjesta pretvorenih u prave logore, bez ikakvih prava, ali za to nisu imali priliku. Oni su, s vremenom, dospjeli do pravih logora ili im je dopušten odlazak s time da svoju imovinu ostave lokalnim srpskim vlastima. Semantički, a onda i vrijednosni nesporazum, barem u hrvatskom jeziku, čini se ovdje gotovo neizbježnim. Nema, naime, termina kojim bi se neutralno obuhvatili svi načini na koje su pojedinci iz neke skupine izbjeglica mogli biti **odvojeni** od svoga ognjišta. U nekim slučajje-

vima pojedinci su doslovce bježali, u drugima su napuštali kuće po svojoj odluci bilo pod pritiskom bilo anticipirajući događaje, a u trećima se pojavljuju kao prognanici i zarobljenici.

Formulacija u upitniku koji analiziramo relativno je široka i ima, nasuprot prije spomenutoj, konotaciju moralnog opravdanja nečijeg izbjegličkog položaja, jer je naglašen nedobrovoljni karakter razdvojenosti od doma. Jedino je, unekoliko, neprimjerena onima koji se doista nisu našli u situaciji da **moraju** napustiti dotadašnje mjesto stanovanja, ako se objektivno to može uopće odrediti, a o subjektivnom poimanju kategorije **morati** i ne govorimo.

Ponuđene alternative odgovora slijedile su tipologiju izbjeglištva do koje smo došli produbljenim intervjuima: 1) **anticipirajuće izbjeglice/raseljenici**, 2) **poluizbjeglice**, 3) **iznuđene izbjeglice**, 4) **ratne izbjeglice**, 5) **prognanici** i 6) **zatočnici-izbjeglice**.

U pitanju je prvi navedeni razlog - **zarobljavanje** i odnosi se na ljude koji su prvo dospjeli u zarobljeništvo (koncentracijski logor) da bi oslobođenjem ili češće razmjenom postali izbjeglice odnosno raseljenici. U našem naduzorku 54 osobe (4.3 posto ispitanika) provele su prije izbjeglištva dulje ili kraće vrijeme u zarobljeništvu. **Prognanika**, u smislu naše kategorizacije, po vlastitom je iskazu 405 (32.5%). Različite vrste pritisaka bile su razlogom izbjeglištva za 115 (9.2%) **iznuđenih** izbjeglica. Relativno su najbrojniji, kao što smo i očekivali, oni koji su domove napustili zbog neposredne ratne opasnosti i okupacije njihovih mjesta od neprijateljskih snaga - 530 (42.5%). Ostali - 102 (8.2%) napustili su svoja mjesta prije stvarnih opasnosti ili zbog nekog drugog razloga - 40 (3.2%). Među posljednjima, po našem sudu, mogli bi se naći predstavnici tipa **poluizbjeglica**.

Jasno je iz onoga što smo rekli o nastanku uzorka da nismo mogli znati niti sada znamo koliki je udio naših tipova izbjeglica u ukupnoj populaciji, pa nismo mogli odrediti niti njihove kvote u uzorku. Kako uzorak nije konstruiran čistom metodom slučajnosti (niti je to mogao biti zbog nedostatka odgovarajućih podataka u dosadašnjim popisima, stalnih promjena u izbjegličkom tijelu i čestih seljenja izbjeglica i raseljenika), to naši nalazi glede razloga izbjeglištva mogu služiti samo kao indikacija naše tipologije. Dobiveni postoci ne mogu se, dakle, jednostavno uopćavati, ali se mogu s velikom vjerojatnošću uopćavati razlozi izbjeglištva.

Uz nužne metodološke rezerve, zbog načina na koji smo došli do naduzorka, držimo ipak da dobiveni rezultati u velikoj mjeri upućuju na stvarni udio naših kategorija izbjeglica u obje izbjegličko-raseljeničke skupine u vrijeme našeg ispitivanja. Tome nesumnjivo ide u prilog nalaz da nema velikih razlika u relativnom rasporedu ekstrahiranih šest tipova između bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Hrvatskoj i hrvatskih raseljenika u Hrvatskoj.

Kad se, dakle, glavni uzorci gledaju odvojeno, u prvome se (bosansko-hercegovački izbjeglice u Hrvatskoj) zarobljavanje koje prethodi izbjeglištvu javlja u 3.4 posto slučajeva, a u drugome (hrvatski raseljenici u Hrvatskoj) u 3.9 posto. Kako je na razini naduzorka udio ovog tipa izbjeglica nešto veći, jasno je da na to utječe izrazito veći udio tih izbjeglica u podskupinama izbjeglica u Mađarskoj i Njemačkoj. I doista, među bosansko-hercegovačkim izbjeglicama u ove dvije zemlje našli smo 9.5 posto bivših zarobljenika, a nešto manje među hrvatskima.

Poznato je da su bosansko-hercegovački zarobljenici nakon razmjene ili oslobađanja iz srpskih koncentracijskih logora prebacivani preko Hrvatske u treće zemlje. Stoga se može zaključiti da je u nekima od tih zemalja udio bivših zarobljenika među izbjeglicama kojima se ovdje bavimo znatno veći. Hrvatski su, pak, raseljenici-logoraši raseljavani i raspršeni, te su se s manjom vjerojatnošću mogli naći u našem uzorku. Rezultati ispitivanja i druga saznanja o uzrocima i razlozima izbjegličke drame u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini upućuju na uopćavajući zaključak da je vjerojatno svaki deseti odrasli bosansko-hercegovački i nešto rjeđe hrvatski izbjeglica iskusio neki od koncentracijskih logora ili zatvora. Ne treba zabraviti da su oni sretnici u nesreći, mada se mnogi među njima ne osjećaju tako, jer su mnogi njihovi sulogoraši ubijeni ili im se još ne zna sudbina.

Na drugom kraju skale izbjegličkog trpljenja i stradanja mogla bi se nalaziti također približno desetina populacije koju promatramo. Nju čini većim dijelom tip **anticipirajućih** izbjeglica, koji su napustili svoja mjesta prije ozbiljnih opasnosti, te oni koji su se (primjerice kao radni migranti) našli izvan područja izbjegličke krize, ali su postali izbjeglice jer se ne mogu vratiti u mjesta svog podrijetla.

Znatno manji omjer izbjeglica pred ratnim opasnostima i okupacijom u prvom uzorku (39.4%) spram drugoga (50.5%) može se, barem dijelom, objasniti tendencijom da ta kategorija više teži zadržavanju na (relativno) sigurnim prostorima svoje zemlje u odnosu na, primjerice, prognanike. To potvrđuje podatak da se samo 27.1% bosansko-hercegovačkih izbjeglica u poduzorku za Njemačku i Mađarsku našlo u istoj kategoriji.

Podsjećajući se na šira područja sukoba, veću nacionalnu izmiješanost i činjenicu da su Karadžićeve snage zavladaile s oko 70% teritorija Bosne i Hercegovine, brutalno provodeći politiku "etničkog čišćenja", može se razumjeti da su **prognanici** i **iznuđene** izbjeglice relativno zastupljeniji u prvom uzorku nego u drugome. Protjerivanje kao neposredni razlog svog izbjeglištva u Hrvatskoj navodi 35.1% ispitanika iz Bosne i Hercegovine, a različite vrste pritisaka daljnjih 12.5%. U poduzorku ovih izbjeglica u Njemačkoj i Mađarskoj svaki drugi ispitanik pripada jednoj od ovih dviju kategorija. Među hrvatskim raseljenim osobama našli smo 30 posto **prognanika** i tek 6.7 posto **iznuđenih** raseljenika. Napominjemo, međutim, da su u međuvremenu oba izbjeglička korpusa proširena novim skupinama raseljenika i izbjeglica, osobito iz kategorije **prognanika** te **iznuđenih** izbjeglica i **donedavnih zatočenika** logora.

Slom i nada

Pitanje je glasilo: **Kako se Vi nakon svega osjećate?**. Ponuđene su tri, po našem sudu, tipične socijalno-psihološke reakcije ljudi na izbjegličku situaciju:

- 1) **Potpuno sam slomljen čovjek i ne vjerujem da ću više normalno živjeti.**
- 2) **Teško sve ovo podnosim, ali se nadam da ću opet moći normalno živjeti.**
- 3) **Najgore je prošlo i vjerujem da ću ubrzo normalno živjeti.**

Nešto češće nego svaka druga osoba (51.5%) od svih anketiranih drži da se nalazi u psihičkom stanju najbolje iskazanom našom drugom solucijom. Ovaj tip osobne psihičke reakcije na izbjeglički usud mogli bismo označiti kao **pomirenje** s (privremenim) položajem izbjeglice, olakšano nadom da će se iz toga nekako izvući. Ostali su se podijelili na praktički iste proporcije - **umjerenih optimista** (treća solucija - 24.4%), koji očekuju skoro rješenje ili barem poboljšanje svoga položaja, te - **psihički slomljenih** ljudi bez vjere u budućnost (24.1%).

Među hrvatskim raseljenicima (TU2) našli smo relativno manje psihički **potpuno slomljenih** ljudi nego među izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj (25.7% spram 30.5%). No i ovaj manji postotak vrlo je zabrinjavajući, osobito kada se usporedi s rezultatima našega prvog ispitivanja hrvatskih raseljenika. Tamo se u istom psihičkom stanju našlo 17.8% hrvatskih raseljenih osoba, što smo ocijenili zabrinjavajućim. Novi nalaz, po našem sudu, može se uzeti kao indikator produbljivanja socijalno-psiholoških problema (a vjerojatno i socijalno-patoloških procesa unutar raseljeničkih/izbjegličkih zajednica i u njihovu okruženju) što smo najavili u zaključcima prethodnog istraživanja. Do toga, naravno, dolazi zbog odgode povratka i produženja izbjegličke neizvjesnosti.

U mjeri većoj nego što smo pretpostavljali mladi su ljudi (naša prva starosna skupina) rezistentniji psihičkom slomu u izbjegličkoj situaciji od ljudi srednje dobi i osobito od starih. Tek svaki deseti (10.4%) iz prve dobne skupine osjeća se psihički **slomljenim**, dočim to isto osjeća čak 39.6% starih, te 21.5% srednjodobnih ispitanika iz ukupnog uzorka. Konzekventno, mladi su **umjereni optimisti** u 36.7 posto slučajeva. Među starima takvih je daleko najmanje - 12.9 posto, te svaki četvrti (24.6%) od srednjodobnih.

Isti obrazac utjecaja dobi na psihičku rezistenciju izbjegličkoj situaciji utvrđen je i za oba glavna uzorka, što indicira statistički značajna razlika. No zamjetna je znatno veća razlika u omjeru **potpuno slomljenih** između mladih i starih hrvatskih raseljenika (9.8% prema 42.7%), nego između najmlađe i najstarije starosne skupine u uzorku bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Hrvatskoj (16.4% prema 42.9%). Srednjodobni su isti osjećaj dijelili u 21 posto slučajeva u prvoj skupini, te u 28.7 posto u drugoj. Obrnuto, što je logično, mladi hrvatski raseljenici **umjereni su optimisti** u većoj mjeri (39%) od mladih bosansko-hercegovačkih izbjeglica (25.3%). Istodobno, prvi u optimizmu glede budućnosti proporcionalno daleko više oskaču od svojih starijih supatnika. Hrvatski raseljenici iz stare dobne skupine, naime, gotovo su četiri puta manje (10.4%) optimisti s obzirom na psihičko stanje. Istu, treću soluciju odgovora zaokružuje isti postotak (10.6%) starijih izbjeglica iz BiH.

Hrvatski su raseljenici odvojeni od doma prosječno barem pola godine duže nego njihovi supatnici iz Bosne i Hercegovine pa zaključujemo da se djelovanje nezavisne varijable starosti pojačava s vremenom. Drugim riječima, produžavanjem izbjegličke situacije produbljuje se jaz u psihičkom stanju između mladih i starih izbjeglica odnosno raseljenika. Stari se relativno u sve većoj mjeri psihički slamaju i gube nadu u budućnost. Manji dio mladih, ponajprije teško traumatiziranih predizbjegličkim iskustvima, ostaje trajnije psihički slomljen odnosno apatičan. S vremenom, pak, iz skupine **pomirenih** s izbjegličkom situacijom, odnosno blago apatičnih, regrutira se sve veći broj mladih izbjeglica ili raseljenika u kojima se budi nada, pa i optimizam, što ih čini aktivnijima glede vlastite budućnosti.

Metodološki gledajući, prosječnu vremensku razliku u trajanju izbjeglištva odnosno raseljeničtva između naših dviju glavnih skupina ispitanika uvjetno smo tretirali kao longitudinalno ispitivanje utjecaja dobi na psihičko stanje izbjeglica. No, veću vjerojatnost pouzdanosti longitudinalne dimenzije istraživanja ovoga i drugih pitanja izbjeglištva daje nam usporedba rezultata drugoga temeljnog uzorka s rezultatima našega prethodnog istraživanja. Riječ je praktički o istim populacijama raseljenika, s vremenskim pomakom, mada nismo strogo kontrolirali usporedivost oba uzorka po osnovnim socijalnim obilježjima.

Dakle, usporedba s odgovorima hrvatskih raseljenika na isto pitanje i s istim solucijama odgovora u prošlom istraživanju potvrđuje navedeni zaključak. Tek relativno nešto manje mladih (8.9%) te znatno manje starih (28.8%) ima osjećaj **potpune slomljenosti** u usporedbi s iskazima hrvatskih raseljenika u ovom ispitivanju. Sukladno našoj tezi, u prvom je ispitivanju među mladima nađena nešto manja proporcija (35.2%) **umjerenih optimista** ali i znatno veća (19.1%) među starima nego u drugom.

Statistička značajnost razlike u odgovorima na ovo pitanje utvrđena je i između skupina s različitom školskom spremom na razini kako ukupnoga tako i glavnih uzoraka uzetih zasebno. Križanje školske spreme i psihičke reakcije spram izbjegličke situacije za naduzorak prikazujemo u tablici 1.

TABLICA 1 - Obrazovanje i psihička reakcija spram izbjeglištva

Obrazovanje	Signifikantnost .0000		
	1 %	2 %	3* %
bez osnovne škole	41.4	46.6	11.9
osmogodišnja	26.8	57.4	15.8
zamat/srednja	17.8	51.6	31.4
studenti/đaci	3.1	51.0	45.8
viša/fakultet	19.6	46.7	33.6

* Alternative odgovora na pitanje kako se ispitanik nakon svega osjeća: 1) potpuno slomljen...; 2) teško sve ovo podnosi, ali...; 3) najgore je prošlo...

Prisilno izbjivanje iz doma i mjesta obitavanja daleko najteže podnose ljudi bez ikakve odnosno bez završene osnovne škole, kako pokazuje gornja tablica. To indicira njihov izrazito veći udio u skupini **potpuno slomljenih** te relativno manji udio među optimistima. Čini se da su ljudi bez ikakve škole općenito više vezani uz svoje ognjište i manje pokretni, pa utoliko teže podnose nasilno odvajanje od kuće. Naša saznanja ne govore da su ljudi bez škole imali teža predizbjeglička iskustva relativno češće od drugih. Naprotiv, bivši su logoraši gotovo jednodušni da je baš intelektualcima i obrazovanijima posebice prijeto svakovrsno maltretiranje, mučenje i smaknuće.

Stoga daljnja obrazloženja ovog nalaza treba tražiti u nekim drugim interferirajućim obilježjima izbjeglica bez osnovne škole. U toj skupini relativno je najviše poljoprivrednika i domaćica, a osim toga to su uglavnom stariji ljudi sa sela, jer mlađe generacije imaju barem osmogodišnju školu.

Pokazalo se metodološki ispravno izdvojiti razred studenata i đaka. Kad bi se njih priključilo srednjeobrazovanima odnosno kategoriji sa završenom osmogodišnjom školom, u tim bi se skupinama relativno smanjio udio **potpuno slomljenih**, odnosno povećao udio **optimista** zbog interferirajućeg utjecaja dobne varijable, koja je vrlo moćna. Time bi se još više narušila nepravilnost u poziciji visokog obrazovanja, koje se čini irelevantnim obilježjem spram proživljavanja izbjegličke situacije. Bolje rekavši, na ovom pitanju nije bila opravdana podjela na srednje i visokoobrazovane, koji, čini se, dijele podjednaku psihičku rezistenciju na izbjegličku situaciju.

Prema očekivanju i tip naselja iz kojeg izbjeglice odnosno raseljenici dolaze utječe na osobno proživljavanje izbjegličke drame. Kako smo pretpostavili, relativno je više **potpuno slomljenih** među izbjeglicama i raseljenicima iz sela nego iz grada (26.9% prema 20.4%). I obrnuto, prvi su **optimisti** (20.4%) u manjoj mjeri nego drugi (29.5%).

U tablici 2 prikazani su rezultati križanja zanimanja s odgovorima na pitanje o proživljavanju izbjegličke situacije.

TABLICA 2 - Zanimanje i psihička reakcija spram izbjeglištva

Zanimanje	Signifikantnost .0000		
	1 %	2 %	3* %
poljoprivrednik	35.5	50.0	14.5
radnik	21.5	54.5	24.0
domaćica	30.2	53.3	16.5
nezaposlen	6.3	48.4	45.3
službenik	23.7	46.4	29.9
student/učenik	3.3	53.7	43.1
umirovljenik	40.6	48.1	11.3

Relativno najviše **potpuno slomljenih** i istodobno najmanje **optimista** našli smo, što je razumljivo, među umirovljenicima. Slijede poljoprivrednici, pretežito također stariji ljudi, pa starost i ovdje dodatno djeluje kao interferirajuća varijabla. Za njih smo već primjetili da su manje prostorno i socijalno mobilni, duboko vezani uz svoja (sada mahom uništena) gospodarstva. To ih objektivno čini psihološki krhkijima u situaciji u kojoj su se našli.

Zanimljiv je i logičan nalaz o odgovorima ljudi nezaposlenih prije izbjeglištva. Njima je lakše nego drugima prihvatljiv sadašnji položaj barem osnovne egzistencijalne sigurnosti, koju izbjeglice uživaju u sve tri zemlje uključene u istraživanje.

Statistička značajnost razlike (na razini naduzorka) indicira utjecaj i drugih varijabli na psihičku rezistenciju ispitanika spram izbjegličkoga ili raseljeničkoga položaja, odnosno na njihovu nadu u budućnost.

Prvo, to su razlozi zbog kojih su pojedinci prisilno odvojeni od doma. Oni su jamačno djelovali na životnu perspektivu ovih ljudi. To se potvrdilo i kada smo našu izvornu kategorizaciju od šest tipova razloga izbjeglištva odnosno raseljeničtva spojili, za potrebe križanja, u tri zbirna razloga. Zarobljeničtvo, progon i razni pritisci zajedno izražavaju, po našem sudu, samo različite gradacije neposrednog nasilja i ponižavanja ispitanika. Razumljivo je da se u toj skupini našlo dvostruko više psihički slomljenih pojedinaca nego u skupini onih koji su u izbjeglištvu otišli prije stvarnih opasnosti ili se u izbjeglištvu našli zbog nekih drugih manje traumatičnih razloga (28.1% prema 14.1%). Ovi zadnji su, naravno, znatno više optimisti spram budućnosti (39.4%) nego prvi (21.8%). U sredini, glede proporcije slomljenih (22.3%) i optimista (22.8%), našle su se ratne izbjeglice i raseljenici u užem smislu, kako smo ih u gornjoj tipologiji označili.

Drugo, to je situacija s napuštenim domom. Prethodno smo podijelili ispitanike u tri skupine: prva - kojoj je kuća ili stan srušen, druga - čije su kuće opljačkane ili/i useljene i treća - koja ne zna u kakvom je stanju dom. Kako se prvi nemaju kamo vratiti, oni su u daleko većoj mjeri (31%) izgubili vjeru da će normalno živjeti nego što je to slučaj s predstavnicima druge i treće podskupine (20.9% i 20.2%). Konzekventno, prvi znatno rjeđe dijele nadu da će ubrzo normalno živjeti (16.5%), u čemu daleko prednjače (33.1%) ispitanici iz treće podskupine, a slijede ih oni iz druge (23.2%).

Treće, to je obiteljska situacija: je li obitelj na okupu ili nije. Svaki peti (20.6%) ispitanik iz obitelji na okupu **potpuno je slomljen**; isto osjeća svaki četvrti (26.8%) ispitanik iz razdvojenih obitelji. Prvi su, logično, relativno veći **optimisti** spram budućnosti od drugih (25.9% i 22.9%).

S druge strane na osjećaj slomljenosti ili nade u budućnost utječu i aktualni uvjeti života u izbjeglištvu ili raseljeničtvu, ponajprije kako se i od čega živi, vrste smještaja i drugo. Izbjeglice i raseljenici u organiziranom smještaju znatno češće (26.1%) imaju osjećaj potpune slomljenosti nakon svega što su proživjeli nego njihovi supatnici u raznim oblicima privatnog smještaja (19.1%). Istovremeno ovi drugi relativno optimistički gledaju na budućnost u dvostruko većoj mjeri od prvih (37.3% prema 18.9%, uz signifikantnost .0000).

Utjecaj autonomnih izvora prihoda promatramo na razini glavnih uzoraka, jer je materijalna situacija obje skupine izbjeglica u Mađarskoj i Njemačkoj nešto drugačija nego u Hrvatskoj. U oba uzorka ispitanici čije obitelji žive isključivo od humanitarne pomoći izrazito češće svoje raspoloženje pod teretom izbjeglištva označavaju potpunom slomljenošću. (Bosansko-hercegovačke izbjeglice u Hrvatskoj iz te skupine u 40.6 posto slučajeva, a hrvatski raseljenici u 35.1 posto. Istovremeno tek 7.3 posto prvih i 12.4 posto drugih iskazuje stanoviti optimizam glede budućnosti.)

Hrvatski raseljenici sa stalnim izvorima prihoda u obitelji, prema očekivanju, relativno u najmanjoj mjeri (22.1%) imaju osjećaj slomljenosti, što dijeli 29.8 posto onih s povremenim izvorima prihoda u istom uzorku. Ove podskupine, međutim, u istoj mjeri izražavaju optimizam spram budućnosti (24% i 24.6%). Iznenađujuće, najmanji udio slomljenih među bosansko-hercegovačkim izbjeglicama u Hrvatskoj našli smo u podskupini s povremenim izvorima prihoda (15.8%) u odnosu na svakog četvrtoga (25.2%) s istim osjećajem iz podskupine sa stalnim izvorima prihoda. Prvi su i veći optimisti (25.8%) od drugih (21.6%). Mišljenja smo da je do odstupanja od očekivanog obrasca ovdje došlo pod utjecajem neke interferirajuće varijable. Možda među prvima ima više mlađih ljudi, a među drugima starijih?

Nacionalni identitet (pripadništvo hrvatskome ili muslimansko-bošnjačkom narodu) nije statistički indicirao svoj utjecaj na proživljavanje izbjeglištva, ali vjerski jest. Naši rezultati pokazuju da katolici iskazuju osjećaj potpune slomljenosti i nevjericu u budućnost (26.4%)

nešto češće nego muslimani (23.5%). No, istodobno među ispitanicima koji se deklariraju kao katolički vjernici relativno je više optimista, onih koji vjeruju da je najgore prošlo, nego među muslimanskim vjernicima (24.2% i 18.9%). Od jednih i drugih uvelike se, glede psihičke rezistencije spram izbjegličkog usuda, razlikuju ateisti. Samo je 14 posto ateista potpuno slomljeno u izbjeglištvu, dočim gotovo svaki treći (32%) vjeruje da će ubrzo normalno živjeti. Ovaj je nalaz unekoliko iznenađujući i mislimo da bi utjecaj vjere na proživljavanje izbjegličke situacije valjalo temeljitije ispitati barem jednom baterijom pitanja.

* * *

U zaključku možemo reći da se naša tipologija hrvatskih i bosansko-hercegovačkih izbjeglica, temeljena na različitim razlozima nedobrovoljne odvojenosti od doma i mjesta stalnog boravka, potvrdila kao primjereni analitički okvir anketnog ispitivanja.

Kao što se moglo očekivati, ljudi različito reaguju na svoju izbjegličku ili raseljeničku situaciju i položaj. Svaki peti ispitanik iz našeg ukupnog uzorka potpuno je slomljen i bez nade u budućnost. Po svemu sudeći, a to potvrđuje i usporedba s rezultatima našega prvog istraživanja, udio psihički slomljenih ljudi u izbjegličkoj i raseljeničkoj populaciji raste s produžavanjem neizvjesnosti oko povratka.

U rizične skupine spram psihičkog sloma i gubljenja nade u budućnost, po našim nalazima, spadaju: stari neobrazovani ljudi sa sela, poljoprivrednici, ali i umirovljenici općenito, zatočenici-izbjeglice, prognanici i iznuđene izbjeglice (odnosno raseljenici), osobe iz obitelji raspršenih u izbjeglištvu i, napokon, izbjeglice i raseljenici koji znaju da su im kuće srušene. Svi oni još su skloniji psihičkom slomu ako su u nekom od organiziranih oblika smještaja a ne privatno.

Daljnja ispitivanja trebala bi utvrditi koliko su **potpuno slomljeni** ljudi u stanju racionalno brinuti o sebi i svojim obiteljima. Koliko ih je na granici apatije kada im sve što se događa s njima i oko njih postaje svejedno? Kada bi povratak i bio uskoro omogućen, koliko će ti ljudi biti više psihički sposobni započeti novi život: boriti se za svoja prava i ograničena sredstva pomoći? Kako psihički slom pojedinih članova utječe na obitelji i osobito na djecu u situaciji kada su svi sputani izbjegličkom situacijom?

REASONS FOR EXILE, BREAK-DOWN AND HOPE (Croatian and Bosnian-Herzegovian Refugees)

MILAN MESIĆ
University of Zagreb

The paper reports some findings of a survey research (N=1247), which is part of the international research project "Prospects of Return and Reintegration of Croatian and Bosnian-Herzegovian Refugees", carried out among the Croatian displaced persons in Croatia, Croatian refugees in Hungary and Germany, as well as among the Bosnian-Herzegovian refugees in the three countries. The author questions the reasons for fleeing, and the respondents' frame of mind - especially their perception of the future (hope).

*Various categories of refugees are identified according to the reasons for their present status. It is highly possible that one out of ten adult Bosnian-Herzegovian refugees (the ratio is somewhat lower for Croatian refugees) has an experience of imprisonment in concentration camp or jail. At the other end of the scale - in terms of suffering - **anticipating** refugees (i.e. people who left their homes before they had faced real danger) comprise 10% of the total sample.*

*More than 50% of our respondents come to terms with their refugee situation; others are equally divided among **moderate optimists** and **psychologically devastated** people.*